

Jordfordelingen på Samsø og Endelave i det 16. og 17. århundrede set i lyset af den middelalderlige engelske jordhandel

Af Steffen Hahnemann

I et tidligere arbejde har jeg vist, at den gamle jordfordelingsenhed bolet var snævert forbundet med den omsætning af jord ved arv eller handel, som vi ved fandt sted i middelalderen¹. Det er min hensigt her at udbygge denne forståelse af bolets rolle i den middelalderlige landsby. Dels på grundlag af iagttagelser over bolets dynamiske rolle i jordfordelingen på øerne Endelave og Samsø i 15-1600-tallet, en jordfordeling som, enestående i hvert fald i Danmark, stadig var præget af afhændelse af jordandele fra gård til gård ved arv eller handel. Dels ved at sammenholde disse iagttagelser over forhold i nyere tid med den omsætning af jord, som engelsk agrarhistorisk litteratur beskriver i tidlig middelalder og højmiddelalderen.

Fra de allertidligste europæiske kilder kender vi – under forskellige navne – jordfordelingsenheder, som et begreb, der vedrører ejer- eller brugsforholdet mellem bonden og de

naturressourcer, som han ernærede sig ved. Et begreb, der så samtidig var ramme om de forpligtelser, som hæftede ved brugsretten til disse naturressourcer, såsom skatter, afgifter og militære byrder. Men derudover er vores forståelse af begrebet meget mangelfuld. Hvad var dets rolle i jordfordelingen mellem bønderne? Var det et begreb, som udefra (af en øvrighed) var tvunget ned over bondesamfundene? Eller var det en integreret bestanddel af bondefællesskaberne i den indbyrdes fordeling af rettigheder og pligter? Kilderne giver intet entydigt svar på disse spørgsmål. Et afgørende handicap for forståelsen kunne det være, at begrebet helt synes at have mistet sit dynamiske indhold, før vi når frem til en tid med mere fyldestgørende kildeoplysninger. Vi har i de ældre kilder kun spredte brudstykker af mønstre, ikke tilstrækkelige til at få overblik over et samlet hele.

I Danmark er bolets manifestation

Steffen Hahnemann, f. 1933, medicinsk embedeksamen 1960, efter hospitalsansættelser praktisere-ne læge siden 1971. De sidste ca. 20 år arbejdet med agrarhistoriske emner, ganske overvejende vedrørende den middelalderlige jordfordeling og tidligere publiceret et par arbejder herom.

i jordfordelingen i landsbyernes bymarker velkendt. Der er dog store forskelle på prægnansen fra landsdel til landsdel med en dominerende tilstedeværelse i Skåne og på Sjælland og en betydelig svagere forekomst i agerrebningen i de øvrige landsdele. Svensk og dansk kildemateriale har været af fremtrædende værdi til belysning af bolet. Der er da også gjort talrige og omfattende forsøg på at nå frem til en definition. Men alle disse anstrengelser har ikke båret frugt. De har ikke ført frem til en begrebsafklaring. Grunden hertil kunde være den samme, som er anført ovenfor vedrørende den øvrige europæiske forskningssituation: At jordfordelingsenhederne, på den tid hvorfra vi har et fyldestgørende kildemateriale, ikke længere er en vital og aktiv faktor i landsbyens struktur eller i bondens tilværelse. At det billede vi derfor ser, er stivnet og uden plasticitet. I et tidligere arbejde har jeg henført denne ændring i bolets rolle til en ændring i bondens og landsbyens situation, en ændring som må formodes indtrådt i højmiddelalderen. Denne ændring skulle bestå i, at bønderne mistede retten til at afhænde deres jord, eller rette dele af deres jord, til andre gårde i landsbyen eller området. Gård og jord blev således herefter en principielt uforanderlig enhed². I den oprindelige bevægelighed må bolet have spillet en central rolle, men med ændringen mister det denne funktion i landsbyen. Derfor får vi

ikke et klart billede af bolet og bolets rolle i de eftermiddelalderlige kilder, som vi væsentligst er henvist til at bygge vores opfattelse på.

Skulle dette være en betydningsfuld iagttagelse, så står vi imidlertid tilbage med et levn fra denne højmiddelalderlige situation på et par af de mindre danske øer: På Samsø og Endelave ser vi nemlig bolet i en helt unik funktion som levende og dynamisk grundlag for jordfordelingen i landsbymarkerne og for bondens skatter og afgifter³. Vi ser på de to øer bolet i dets opdelinger i fjerding-er og ottinger, mens bolet selv kun helt undtagelsesvis er nævnt, og disse fjerding-er og ottinger vandrer fra gård til gård ved arv eller handel – medbringende de rettigheder og forpligtelser som er knyttet til dem.

På Endelave er ottingen udmøntet som rebningsenhed i tofteagrenerne, mens det er bolet i sig selv, som er rebningsenhed i udmarken (agerjorden udenfor tofteagrenerne). Dette særprægede rebningssystem må ses i lyset af det usædvanligt høje boltal på 22 for Endelave by. I rebningen af faldene i udmarken fremkommer ottingerne sekundært, som en ottendedel af det pågældende bols samlede agertal. Det vil sige, at bolagrenerne, efter at de er udrebet i faldene, må være fordelt i 8 lige store agergrupper, hvis agre er fordelt således, at alle 8 grupper er tilnærmet lige store, og har en ligelig repræsentation i bymarkens tre vange. På Samsø er rebningsenheden fjerdingen

har én by og bymark. Så selvom forholdene dér er principielt de samme som på Samsø, så bidrager Endelave ikke selvstændigt til belysning af de forhold omkring bolet, som jeg her ønsker at belyse.

1. Danmark

Kilder

Kilderne til jordfordelingen på de to øer er de velkendte: Først og fremmest Chr. Vs danske matrikel og specielt dens markbøger fra 1682-83. Til opnåelse af et tidsperspektiv har lensregnskaberne for Kalundborg len (Samsø) og Skanderborg/Aakiær len (Endelave) fra 1580 til 1656 været af største betydning, suppleret med matriklen af 1664 og jordebogslister fra 1672 og 1675. Tingbøger fra Samsø birk 1657 til 1660 og fra 1668 og fremefter har kunnet udfylde enkelte huller.

Tidligere publicerede undersøgelser

I bogen »Bol, Skiben og Kongsbønder i det sydlige Kattegat«, har jeg, som ovenfor anført, tidligere meddelt resultaterne af undersøgelser over bol og agerfordeling på bl.a. Samsø og Endelave. I dette arbejde er det min hensigt at søge et lag dybere ned i jagten på bolets begrebsindhold. Visse undersøgelsesresultater fra min tidligere publikation vil således blive taget op på ny for at få fri adgang til dyberegående spadestik.

Det vil betyde, at læseren udsættes for visse gentagelser, som jeg dog vil søge ikke at gøre længere end absolut nødvendigt for forståelsen.

Fjerdinger og ottinger

Ordet bol optræder i de undersøgte kilder kun ved navn en enkelt gang. Fjerdinger og ottinger er på Samsø konkrete buketter af agre, mens bolet kun er tilstede som rammebegreb. Bolet er altså leddelt, og det er dets led, fjerdinger og ottinger, som manifesterer sig direkte i agerrebningen.

Bolparternes vandring

Nord-Samsø

På Samsø er det interessant at se, at bolparterne kan vandre fra by til by. På Nord-Samsø er det således typisk, at bønderne har anpart i mere end én bymark. Der er på Nord-Samsø i 16-1700-tallet to byer, Nordby og Maarup, men fire bymarker, idet bymarkerne efter to i middelalderen nedlagte landsbyer Glistrup og Søby endnu ligger, som vi må antage at de lå, da byerne var intakte.

Bolene på Nord-Samsø er opdelt i ottinger, hvor grundopdelingen på Syd-Samsø er fjerdinger. Det vil sige, at rebningen på Nord-Samsø var baseret på ottinger, mens Syd-Samsø havde fjerdingen som grundenhed. Det betyder, at Nord-Samsøs samlede antal ottinger og dermed bol er til rådighed for bønderne i de to byer.

Boltallet er altså regionalt afgrænset og bestemt, men ikke afgrænset til den enkelte by. De forpligtelser og rettigheder, som er knyttet til bolet, kan altså bevæge sig omkring i området. Sagt på en anden måde: Byernes boltal, som de foreligger i rebningen i bymarkerne, er naturligvis bestemte og veldefinerede, men det er ikke disse boltal som er bestemmende for bondens bymål i ottinger. Det tager næring af områdets samlede boltal.

Syd-Samsø. Adelby og torp

Lignende forhold gør sig gældende på Syd-Samsø. Der ses en omfattende skiften af bolparter fra gård til gård, ikke sjældent fra by til by, og i enkelte, formentlig atypiske tilfælde, fra sogn til sogn.

Påfaldende er forholdene i Besser sogn, det nordøstlige hjørne af Syd-Samsø. Der er her to adelbyer: Langemark og Besser, og to torper, Torup og Alstrup. Torup er udflytterby fra Langemark, mens Alstrup er udflytterby fra Besser. Der ses en stadig cirkulation af bolparter mellem adelbyen og dens torp, men således, at det kun er torpbebyggelsens bønder, som kan komme i besiddelse af jord i adelbyen, mens det modsatte ikke ses. Torpbyen har altså bevaret en forbindelse til adelbyen⁴.

Lidt anderledes ser det ud ved en anden torpby på Syd-Samsø, Tanderup i Onsbjerg sogn. Her ses der en betydelig vandring af bolparter mellem den og den tæt ved liggende

et-bolsgård Selsinggård. Her går vandringerne også kun én vej, her er det Selsinggårds bønder, som får part i bolene i Tanderups bymark, mens det omvendte ikke ses.

Præcis det samme forhold gør sig gældende mellem en anden et-bolsgård, Krogsgård i Kolby sogn, og dens nabolandsby Permelille. Krogsgårds bønder har part i Permelilles bol, mens Permelilles bønder kun har part i bolene i egen bymark. De to et-bols-bebyggelser Selsinggård og Krogsgård har altså den samme relation til henholdsvis Tanderup og Permelille byer, som torperne i Besser sogn har til deres adelbyer. Dette forhold kunne tolkes således, at de to et-bols-gårde på lignende måde er udspaltet fra deres moderbyer, at de oprindeligt har været beliggende i henholdsvis Tanderup og Permelille. Torpbyer synes således at kunne blive adelbyer i forhold til nye udflyttergårde eller -bebyggelser. Men disse torpbyer har til gengæld sluppet »livlinen« til deres egne adelbyer, formentlig henholdsvis Onsbjerg og Pillemark.

Derudover kan nævnes, at en af gårdene i byen Stavns ved Stavnsfjord konstant har $\frac{1}{2}$ fjerding af et bol i nabolandsbyen Taftebjergs bymark. Det vil sige at Stavns frembyder torp-karakteristika i forhold til Taftebjerg.

Andre vandringer mellem Syd-Samsøs byer er sjældne og forekommer sporadiske og tilfældige.

De byer, som har mere vedvarende

part i bolene i anden bys bymark, sådan som det altså er tilfældet i de anførte eksempler, må også have plads ved disse andre byers bystævne for der at tage stilling til såtid, pløjning og høst etc. vedrørende bymarken. De må også have part i disse moderbyers forpligtelser, således som de er knyttet til deres bol. Samme betragtning kunne gøres gældende vedrørende Stavns, hvor en af byens fire gårde fastholder en anpart i Taftebjergs bymark. En anden gård har i øvrigt i en periode part i Besser bymark, en ret, som den dog igen afgiver til en bonde i Alstrup.

Ingen fremmed bonde har således adkomst til Alstrup, Torup, Selsingård, Krogsgård eller Stavns bymarker, mens bønderne fra disse fem byer (gårde) har rettigheder i hver deres bestemte fremmede (adel-)bymark.

Der er altså en udbredt planmæssighed i de tilsyneladende usystematiske vandringer af bolparter. Den største del finder sted inden for egen bymark, men hvor vandringen sker fra en by til en anden, er de overvejende knyttet til byer, der har et indbyrdes forhold af torp-adelby type og dermed formentlig fælles eller »overlappende« bylaug – det vil sige at vandringerne »bliver i familien«.

Vi kunne her rekapitulere forholdene på Nord-Samsø med adelbyerne Nordby og den nedlagte Søby med torperne Maarup og den nedlagte Glistrup, hvor ottingerne vandrer systematisk indover alle fire bymar-

ker, måske til dels som reminiscens af det gamle torp-adelby-forhold, som forelå forud før nedlæggelsen af Glistrup og Søby, selvom forholdet efterfølgende i nogen grad må have ændret karakter.

Hvad angår de fra middelalderen velkendte fikserede boltal (i.e. det forhold, at byernes boltal er overvejende konstante fra vi første gang støder på dem eksempelvis i Kong Valdemars jordebog), så er de i disse situationer kun bestemmelige for stamby + udflytterby eller –gård. Boltallet er eksempelvis for Besser + Alstrup tolv og for Tanderup + Selsingård fem. Det er ikke konstant for hver enkelt af disse byer. Selvom boltallet naturligvis er veldefineret og uforanderligt i hver af disse byers bymarker, så er det »operative« boltal, d.v.s. det boltal som definerer rettigheder og forpligtelser, flydende henover alle bønderne i stamby + udflytterby.

Det er mest nærliggende at formode, at boltallet på tolv for Besser-Alstrup var det samme før torp-dannelsen. Udvandringen af fire bol med torpen må altså have indebåret en omrebning af Besser bymark til det formindskede boltal. Det må antages, at de udvandrede bønder har medbragt deres bymål, og at disse bymål tilsammen giver boltallet i torpen. Men som en minimumsstørrelse, og overskydende bymål betyder fastholdt ret i adelbyens bol. I hvert fald ser vi som anført, at bønderne i Alstrup til stadighed frembyder et

større summa bymål, end boltallet i deres egen bymark kan leve op til. Det bliver tilfredsstillende i Besser bymark, hvor bymændenes samlede bymål er tilsvarende mindre end deres bymarks samlede boltal. Diskrepansen er på ca. et bol. Alstrups bønders samlede bymål er altså ca. et bol større end Alstrups bymarks boltal.

De fikserede boltal er således egentlig områdetal. Det område boltallet er fastholdt på er naturligvis ikke hermed defineret. Det anførte viser kun, at det ikke éntydigt er enkeltbyernes boltal, som er fikseret.

Bol og bolparter i vangebruget

I et bolskifte udmåles hvert bol i hver rebningssekvens, det vil ideelt sige mindst én gang i hvert fald. Det betyder, at bolene er jævnstore og jævngode uafhængigt af, hvilke vange som dyrkes, og hvilke som ligger for fæfod. Det er naturligvis af afgørende betydning for et ensartet udbytte af dyrkningsjorden fra år til år. Nu er bonden kun undtagelsesvis i besiddelse af et komplet bol. Han har tilfæstet fjerdinge og ottinger og har ofte anpart i mere end et bol. Derfor må fjerdinge og ottinger på samme vis som bolet være betænkt i agerrebningen. De må på selvstændig måde udvise egalitet i deres fordeling på vangene. På Samsø udmåles bolene derfor, hver gang der rebes, med fire (Syd-Samsø) eller otte (Nord-Samsø) lige brede agre, som hver repræsenterer en fjerding resp.

en otting. På Syd-Samsø kan der dannes en otting ved en sekundær opdeling af fjerdingsageren i to lige store dele, eller ved at fjerdingens samlede antal af agre i rebningssekvenserne fordeles efter deling i to lige store portioner. I analogi med de på side to anførte forhold i udmærkets fald på Endelave.

Dette forhold bliver særligt betydningsfuldt, når vi ser på det ovenfor omtalte forhold, at bolparter på Samsø og Endelave afhændes fra gård til gård ved arv eller handel. Hvis det var enkeltagre som på den måde afgaves fra den ene bonde til den anden, ville egaliteten i vangebruget snart gå fløjten, fordi enkeltageren er repræsenteret i kun ét fald i én vang. Selvom man så forestillede sig, at der ved handel blev søgt taget hensyn til dette forhold ved at fastholde, at der ved afgivelse af agre måtte afhændes en jævngod ager i hver vang (to ved to-vangsbrug, tre ved tre-vangsbrug), ville det fortsat være vanskeligt at fastholde den ligelige repræsentation af bøndernes agre i fald af vidt forskellig bonitet. Hvis handel og arveskifte imidlertid var bundet til bolparterne, ville kravet til repræsentativitet og egalitet automatisk være honoreret.

Bolets rolle i jordfordelingen før indførelse af to- eller tre-vangsbrug

Det ovenfor anførte betyder, at bolet har været en forudsætning for en smidig og problemløs arvegang og

handel med jord i landsbyer med to- eller tre-vangsbrug. Men det har det også været i landsbyer uden to- eller tre-vangsbrug, hvor en retfærdig fordeling af agre var baseret på rebning af jævnstore agerstykker i fald, som hver repræsenterede sin ensartede, men fra hinanden afvigende jordbonitet. Dermed blev dyrkningsjorden tilstræbt opdelt i et antal rebningsenheder (bol eller fjerdinge eller ottinger) som var så ligeværdige som overhovedet muligt, og *disse rebningsenheder var bolsystemet*, som nu muliggjorde udveksling af jord af veldefineret, relativt mål fra gård til gård indenfor landsbyens rammer. Man disponerede med rebningsenheder, og vidste så præcis, hvad man afgav og hvad man fik.

Hvor solskiftet senere bliver indført, er det gården som bliver rebningsenhed (eller i det mindste ramme om rebningsenhederne). Derefter var gårdens bymål en udelelig enhed, og der kunne ikke længere udveksles jord mellem gårdene indbyrdes⁵.

Om handel med jord på Samsø

Handel med jord er dokumenteret for Samsø i Kalundborg lens regnskaber, men kun med sikkerhed i en ganske kort periode⁶. Det drejer sig om fem tilfælde, to i Kolby, to i Brundby og et i Besser. De fire eksempler er fra regnskabsåret 1617/18, det femte fra 1618/19. Ordlyden i lensregnskaberne stedsmålsliste er som følger:

1. Espen Jenss i Bronnsbye effter hand bleff beuilget at selge sin jord til Söffren Jenss Øster i byen, som er ½ fjerding jord paa Bronndbye mark, och deraff giffuett de 10 penge, huis hand oppebar derfor

Pendinge 12 daler

2. Peder Jenssen i Bronbye effter hannom bleff beuilgett att maatte selge ½ fjerding till Peder Mortensen ibid. Och deraff giffuitt dennd Tiennde Penndinge, huis hand togh for dennd till Kongen

Penge 10 ½ daler 1 ort

3. Aff Olle Mouritzen Kaalbye effter hannom bleff beuilgett att selge sin Jord som er ½ fjerding, till Willadtz Mouritzen ibid. och deraff giffuitt dennd 10 penngge, huiss hand derfor oppebar.

Penngge 4 daler

4. Aff Olle Mouritzen i Kaalbye, efftersom hannem bleff beuilgett at selge sin Jord som er ½ fjerding till Hans Nielssen ibid. Och deraff giffuitt dennd 10 penngge, huis hand derfor oppebar.

penngge 4 daler

5. (1619): Lauridtz Jenssön i Bedtzer den thiende Penge effter Sl: Steen Brahes forordning som hand gaff Thruills Söffrenssön ibid. thill... (ulæseligt) aff 1 fjerding Jord paa Bedtzer marck

Penndinge 3 daler 16 skilling

Fig. 2. En side fra Kronens skøde på Samsø til Joachim Gersdorff af 4. august 1661. Ud for hver fæster er kun oplyst hans fjerdingstal = hans andelsret i bymarken og dermed hans forpligtelser over for husbonden. Både landgilde og skatter såvel som andre forpligtelser stod i et fast forhold til bondens fjerdingstal, som altså var en nøgleoplysning vedrørende hans afgifter.

Anders Andersen
 7 Kring Jord
Jens Jørgensen
 7 Kring Jord
Jens Mikkelsen
 7 Kring Jord
 Konting
Anders Andersen
 7 Kring Jord
Nielsen Jørgensen
 7 Kring Jord
Jørgen Alaccandren
 7 Kring Jord
 alle Jørgensen
 7 Kring Jord
Morten Andersen
 7 Kring Jord
Jens Jørgensen
 7 Kring Jord
Niels Mikkelsen
 7 Kring Jord
 alle Mortensen
 7 Kring Jord
Jens Mikkelsen
 7 Kring Jord

I alle fem tilfælde havde handelen således en bevilling fra lensmanden som forudsætning. I det sidste tilfælde nævnes den afdøde lensmand Steen Brahes forordning.

I alle fem tilfælde ydes der ogsaa stedsmaal af den jord som er handlet. Disse stedsmaalsydelser er indført selvstændigt.

Jordprisen er så høj som henholdsvis 120 og 107½ daler for ½ fjerding i Brundby, mens den kun er 40 daler for ½ fjerding i Kolby. Denne forskel hænger ganske sikkert sammen med det forhold, som vi ser omtalt i 1660-erne, at Kolbys fjerding kun er halvt så store som andre byers fjerding i Syd-Samsø. Derfor besluttes det da ogsaa senere at halvere afgifter og landgilde pr fjerding i Kolby.

I eksempel no. 5 synes det at være køber som må betale en afgift. Denne afgift er dog så lav (32½ daler for en fjerding) i forhold til de priser som ovenfor er anført for ½ fjerding i Brundby (og Kolby), at den salig Sten Brahes forordning, som der her henvises til, maaske stiller andre afgiftsbetingelser, end dem vi ser i de fire eksempler fra 1618.

I en periode i årene omkring lensregnskabernes regnskabsår 1617-18 viser regnskabernes stedsmaalslister et stort antal eksempler på, at bønderne betaler et betydeligt højere stedsmaal end det, som både før og efter er standard. Det forekommer nærliggende at se disse forhøjede stedsmaal som værende betinget af en indregnet ekstrainde af samme art

som omtalt ved de ovennævnte handler. At der altså i alle disse tilfælde har fundet en handel sted. Perioden indledes 1613-14 og er afsluttet med regnskabsåret 1622/23. Sandsynligvis har dog ogsaa både før og efter den anførte periode jordtransaktionerne haft karakter af handel, mens det er afgifterne til kongen, som kun har været paalagt i den nævnte periode, hvorfor handelen kun manifesterer sig i kilderne i dette tidsrum.

Vi har enkelte eksempler paa koloniseringsjord paa Samsø i form af jord ryddet og indtaget til dyrkning af enkelte af byens bønder og siden fortsat i deres gårdes besiddelse. Sådan jord kaldes paa Samsø for »Indlends Jord«. Der er eksempler herpå fra byerne Onsbjerg, Torup og Pillemark. I alle tre tilfælde har jorden fået fjerdingsbetegnelse og er blevet afgiftsbelagt. I alle tilfælde har hver bonde fået sin part ansat til en otting, men afgiften er betydeligt lavere = en trediedel af den vanlige afgift for en otting. Dette i overensstemmelse med, at arealet for disse ottinger er betydeligt mindre end det gennemsnitlige mål for en otting på Syd-Samsø. Denne særjord, som ligger udenfor den kollektive »delsjord«, kendes fra de allertidligste jorbogs- og stedsmaalslister. Den stammer altså fra en tid ældre end slutningen af 1500-tallet. Det er næppe sandsynligt, at nogle af Samsøs øvrige fjerding har haft en lignende oprindelse, men skulle der have været anden koloniseringsjord af lig-

nende type, må den sekundært være blevet inkorporeret i landsbyens forud eksisterende bol.

Handelspartnerne

Den handel med bolparter, vi ser på Samsø og Endelave, sker overvejende indenfor kredsen af bymænd eller udstrakt til kredsen af bymænd i adelbyen og dens torp. Jorden kommer ikke på fremmede hænder og bliver således ikke genstand for egentlig jordspekulation. Derudover kender vi ikke de regler, som har været styrende for, hvem der kunde handles med, hvor frit der kunde handles, eller om der var sat grænser for jordprisernes højde. Vi ved heller ikke, om det var bymændene selv der satte rammer for handelen, eller om det var jord-drotten, der var den styrende kraft.

2. England

Sammenligning med omsætning af handel med jord i det middelalderlige England

De særprægede træk ved bøndernes fæsteforhold på Samsø (og ligeledes på nabøen Endelave), som vi ser i kilder fra 15- og 1600-tallet, at bolparter, fjerdinger og ottinger, afgives fra gård til gård, er også interessante set i lyset af de forhold af samme karakter, som er kendt fra England i de ældste kilder⁷. Denne jordhandel antager en særligt omfattende karakter i England i det 13. århundrede⁸. Den jordomsætning vi ser i de

ældste kilder (fra det 11. og 12. århundrede) er endnu af behersket omfang, men er dog stadig så markant, at den synes at vise træk ved landsbyen, som rækker tilbage i de kilde-løse århundreder, og efter Postans opfattelse peger tilbage mod landsbyernes oprindelige struktur og livsform⁹.

Der er især to forhold, som i denne tidlige engelske middelalderhistorie fanger opmærksomheden i forbindelse med de forhold, som jeg ovenfor har beskrevet for de to danske øer i 16-1700-tallet. Det er 1. Det drejer sig om omsætning af parceller af bondens jord, og 2. Handelen sker lige så vel mellem fæstebønder (»villeins«) som mellem selvejere (»free holders«). Af disse to forhold er det det første, jeg først og fremmest nedenstående vil beskæftige mig med, mens jeg om det forhold, at jordhandel også fandt sted mellem fæstebønder, kun her vil pege på analogien til forholdene på Samsø og Endelave, hvor det også var fæstebønder, som frembød denne høje grad af selvstændighed, som er overraskende set i dansk landbohistorisk sammenhæng.

At omsætningen af jord i de engelske kilder fremtræder i form af parter af bondens jord og ikke som det totale gårdtilliggende er væsentligt for Postans opfattelse af, at vi her ser et væsentligt og integreret træk ved landsbyen. Det var nødvendigt, at gårdens jordbesiddelse var fleksibel, under hensyn til de omskiftelige for-

hold gården og dens brugere var underkastet. Salg eller køb af jord var en væsentlig forudsætning for at tilpasse gården til vekslende konjunkturer¹⁰.

For kort at vende tilbage til Samsø-materialet, så er det et interessant forhold, at det er af så relativ ny dato, og derved optræder i en ramme, som måske mere end det engelske materiale, som allerede i slutningen af 1200-tallet brydes op i en unik udvikling baseret på et tiltagende individualiseret forhold til jorden med udbredt jordhandel, viser os konkret og i detaljer, hvordan disse oprindeligere jordtransaktioner indenfor rammerne af landsbyfællesskabet fandt sted. Det der her specielt bør tiltrække vores opmærksomhed er, hvordan den landsby-kollektive jordfordeling, specielt med to- og tre-vangsbruget, nødvendigvis måtte sætte sit præg på disse transaktioner. Det måtte jo, som anført, være afgørende vigtigt, at bondens jord fortsat var ligeligt fordelt på bymarkens fald og på de to eller tre vange der blev dyrket, og hvilken som lå for fæfod, eller (hvis der ikke forelå vangebrug) at en jordfordelings hensyntagende til vidt forskellig jordbonitet ikke ved en sådan handel blev brudt.

Det var rebningssenheden som her var afgørende. Det var den, og kun den eller en fast brøkdel af den, som kunne gøres til genstand for jordtransaktioner (arv eller handel), når disse bestod af en del af en gårds

jordtilliggende, således som det var generelt på Endelave og Samsø, og som det altså også var tilfældet i det oprindelige engelske landsbyfællesskab.

Det afgørende er ikke, om der var etableret vangeskifte. Det afgørende er, om der var et fællesskab om jordfordelingen udtrykt ved agerrebning. Det er her jordfordelings-enhederne har deres fundamentale rolle, som rebningssenhed. Gårdens tilliggende blev leddelt, og hvert led kunne afmonteres og overføres til anden bonde ved arv eller handel.

I det engelske kildemateriale ser vi transaktioner såvel baseret på jordfordelings-enheder (bolets/bolfjerdingsens engelske analoger hide/virgate, carrucate/oxgangs etc.) som på jordstykker angivet i acres¹¹. Hvor de førstnævnte som anført er at anse som anparter eller bymål, må de sidstnævnte antages at være konkret udmålte jordstykker.

Ud fra den ovenfor anførte formodning, at den kollektive faldrebning, som også på den tid er en realitet i engelske bymarker, er uforenelig (eller rettere: principielt uforenelig) med handel med enkeltagre, kunne man formode, at disse omsatte agre, der er udmålt i acres som arealmål, som hovedregel har ligget udenfor bymarkens rebningssystem¹².

At denne formodning kunne være rigtig, bestyrkes af Robert A. Dodgshons undersøgelser over landsbyernes dyrkningssystemer, sådan som

han finder dem i middelalderens England og Skotland¹³:

Dodgshon konkluderer, at disse landsbyers jord kan opdeles i to principielt forskellige dyrkningsområder: For det første »infield«, som er den gamle, oprindelige dyrkningskerne. Den er udmålt på grundlag af jordfordelings-enheder som virgate, oxgang etc.; den er kollektivt fordelt og dyrkes i to- eller tre-vangsbrug. Det er denne kerne, som synes alene, eller ganske overvejende, at udgøre landsbyernes dyrkningsjord indtil begyndelsen af 1200-tallet. Den benævnes i engelsk litteratur »assessed land«. For det andet »out-field«, som er senere inddraget koloniseringsjord fra den omgivende udmark. Den ligger i indhegnede løkker, som ejes eller fæstes individuelt. Af den ydes ikke hoveri, og der ydes af den en pengeafgift i stedet for korn- og anden naturalie-landgilde. Den er urebet og dyrkes udenfor vangebrug. Den er udmålt i acres. Denne jord benævnes »assarts«. Den er resultat af den kolonisering, som tager fart i 1200-tallet, og som bliver igangsættende for den særprægede udvikling i engelsk landbrug – bort fra landsbyens kollektive brugsforhold til agerjorden til fordel for individualiserede rettigheder¹⁴.

Det må antages, at der hvor overdragelsen af jord sker i form af jordfordelingsenheder, drejer det sig om »infield«-jorden som ligger i vangedrift, og hvor vi ser handel i acres,

drejer det sig om »outfield«-jord som ligger som indhegnede enkeltstykker agerjord. Hvis »infield« er lig med den oprindelige bymark, som alene rummede landsbyens dyrkningsjord, førend en befolkningstilvækst foranledigede en kolonisering med en nyopdyrkning af den omgivende, hidtil uberørte udmark, og hvis det, med Postan, kunne formodes, at denne omsætning af agerparter fra gård til gård har været bestanddel af landsbyens livsform fra dens oprindelse, så har disse jordfordelingsenheder været indvævet i denne livsform af den grund. De var en forudsætning for et bevægeligt ejerforhold i infield, eller det som var den oprindelige bymark.

Det interessante er, at vi altså her kunne øjne en i hvert fald medvirkende årsag til disse jordfordelingsenheders tilstedeværelse i det middelalderlige landsbysamfund. De var den nødvendige forudsætning for den omsætning af bøndernes jordandele gårdene imellem, sådan som den altså er beskrevet som et formentlig urgammelt fænomen i England, som den er kendt fra centraleuropæisk agrarhistorisk litteratur, og som den kendes fra de danske landskabslove, og altså endnu i 15- og 1600-tallet ses overlevende på Samsø og Endelave. De gamle jordfordelingsenheder er, fordi de er en forudsætning for denne omfordeling af jorden, en oprindelig og nødvendig bestanddel af landsbyen. Formentlig så langt tilbage i tiden, som vi ser et integreret

landsbyfællesskab med jordfordeling i fald og rebede agre.

De forhold som i England udvikler sig omkring handelen med jord i out-field, og som altså drejer sig om urebet løkkebrug i særeje, synes, i sit omfang, at være et særligt engelsk fænomen, som bliver grundlaget for den særprægede udvikling som engelsk landbrug senere følger¹⁵. Der synes at være mindst to bidragende faktorer bag denne udvikling. For det første en kraftig befolkningstilvækst i 1200-tallet som medførte en kolonisering af udmarken (som »out-field« – se ovenfor), for det andet en accellererende afvikling af herregårdenes domænejord. Begge dele førte til dannelsen af ny bondejord og ofte til helt nye brug¹⁶. Udviklingen førte til et pres mod og en gradvis sprængning af det kollektive ejer- eller brugerforhold i landsbyen og dermed til en afvikling af de gamle jordfordelingsenheder. I stedet for handel med større eller mindre brøkdele af disse enheder, vil man se en stigende handel med enkeltagre og dermed en tiltagende opløsning af vangebruget og landsbyfællesskabet. Processen har strakt sig over århundreder, og har været sinket af konserverende kræfter, stærkere eller svagere fra egn til egn, fra manor til manor og fra landsby til landsby, men indebar et tidligt opbrud i England af dyrkningsfællesskab til fordel for »enclosure«. Men af de gamle landsby-samfund, som gradvis blev revet op i kølvandet på koloniseringsbølgen

var de omtalte jordfordelingsenheder altså en oprindelig, integreret bestanddel.

I Danmark har nykolonisering ganske overvejende fundet sted indenfor bolsystemets rammer¹⁷, det vil sige uden at sprænge det kollektive ejer- eller brugsforhold til bymarken. Et beskedent omfang af individualisering fandt dog sted og kendes især fra det sønderjyske område under betegnelsen »gribsjord«, men ikke af et omfang, så det kom til at præge udviklingen. Mere interessant er det måske, at vi fra Jyske Lov kender handel med enkeltagre, og det dermed forbundne begreb »Stuf-Jord«, som nuancerer eller modificerer den kollektive jordfordeling¹⁸. Stufjorden er karakteriseret ved at ligge som særejede agre indenfor bolsystemet. Mere anskueligt: Bolsbonden sælger sin ager i et fald til en anden bonde, men har ikke derved brudt bolsystemet, kun tilført det en uregelmæssighed.

Det bolsystem, som ovf. er beskrevet på Samsø og Endelave kunne have betydelig lighed med det dyrkningsfællesskab baseret på jordfordelingsenheder, som i de engelske landsbyer forelå, før koloniseringsbølgen for alvor tog fat i 1200-tallet, og som rådede i deres »infield«. Et system som også kunne formodes at være alment udbredt i det, i forhold til England, mere kildefattige Central- og Vesteuropa. På de to øer opstår der imidlertid ikke noget »out-field«, forstået som individualiseret

løkkebrug. Her holdes udviklingen indenfor jordfordelingsenhedernes rammer. Det er så at sige blot »infield« som ekspanderer.

Hvor jordhandelen på Samsø og Endelave var begrænset til bymændene eller bymændene i adelbyen og dens torp, der udvikles i England et egentligt jordmarked med udenbys købere. Det er imidlertid interessant, at Edmund King finder holdepunkter i kilderne for, at det frie marked tidligt kun har vedrørt »assart«-jord eller »acquired-land«, men ikke omfattede »assessed-land«, det vil sige det egentlige patrimonium – »the virgated pattern« (= Dodgshons infield), som ikke blev inddraget i det egentlige jordmarked, men blev holdt indenfor slægtens rammer.¹⁹

Den handel, som foregik med virgates, skulle således være begrænset til en snæver kreds baseret på slægtskab eller dyrkningsfællesskab. Det minder påfaldende om forholdene på Endelave og Samsø.

Det må anses for tvivlsomt, om der på noget tidspunkt opstår et egentligt frit jordmarked i Danmark.

Jordfordelingsenhederne og arveregler

Det kunne være fristende at se jordfordelingsenhederne i lyset af arveregler. Meget tyder på, at der i store områder af England tidligt herskede kollektiv arveret uden deling. Senere udvikles arvedeling, som så igen afløses af primogenitur²⁰. Underopdelingen af jordfordelingsenhederne har

muliggjort en opdeling af arveparter. Forudsætningen har blot været, at disse underenheder (England: virgate, oxgang etc., Danmark: fjerding, otting) var grundenhed i rebningsproceduren. Harvey peger på den mulighed, at opdelingen af jordfordelingsenheder i brøkdeler kunne ses i lyset af en ændring i arveregler: fra fælles arveret i fælleseje til fælles arveret med opdelt jordeje²¹.

De fremherskende arveregler i den tidligt middelalderlige landsby kunne være væsentlige at kende som evt. årsag til et bevægeligt jordfordelingsforhold mellem landsbyens gårde.

3. Sammenfatning

I flere af de ældste kilder til engelsk landbohistorie er det dokumenteret, at der fandt en udbredt handel med jord sted, såvel mellem selvejer- som fæstebønder. Det fremgår, at denne jordhandel som regel gjaldt jordparter og sjældent de fulde gårdsbrug.

Vi ser en udvikling i England, som tager fart omkring midten eller slutningen af 1200-tallet. En udvikling fra et traditionelt, landsbykollektivt dyrkningssystem i bymarken = infield baseret på jordfordelingsenheder og styret af faste regler for afhændelse af jordparter indenfor slægtens eller landsbykollektivets rammer, til en nykolonisering, som vel var begyndt før, men nu tog et markant opsving og førte til dannelsen af en »outfield« med karakter

Fig. 3. »Højryggede agre« på Endelave. I bolsystemet her og på Samsø var agrene udmålt lige brede, i antal efter byens samlede boltal eller fjerdingstal. Først derefter skete så fordelingen på bønderne efter deres andelsret i bolet.

af individuel jordbesiddelse, bestående af kompakte jordstykker angivet i arealmål, udenfor jordfordelingens rammer, og genstand for omfattende handel udenfor jorddrottens eller landsbyens eller slægtens kontrol.

Vi ser, at jorddrotten og landsbykollektivet i England forsøger at fastholde kontrollen over landsbyen og dens traditionelle jordfordeling i »customary units«, imod et tiltagende pres mod dette system til fordel for ubegrænset handel med dele af en gårds jordtilliggende²².

Hvis en sådan udvikling overhovedet har været kendt i Danmark, så er

den tidligt blevet standset og øvrighedens og landsbykollektivets kontrol reetableret. Måske kunne dog den delvist opløste bolstruktur, vi møder i Jylland og på Fyn ses på en sådan baggrund. Men i hvert fald i det østlige Danmark (og altså på øerne Samsø og Endelave) ser vi, at den nyindvundne jord blev holdt indenfor rammerne af jordfordelingsenhederne, inden for bolet, og dermed indenfor det kollektive jordfordelingssystem.

Det system vi ser på Endelave og Samsø må antages at svare til et oprindeligt »infield«-system, med en

bevægelig jordfordeling baseret på bolet og med mulighed for afhængelse af bolparter indenfor landsbykollektivets eller slægtens rammer. Dette system er på de to danske øer fastholdt ved en udvidelse af bymarkens bol med nyindvundet jord i tidens løb. Der opstår ikke (eller kun i ganske ringe målestok) en egentlig »outfield« med alternative jordfordelings- eller jordbesiddelsestyper.

At det lykkedes at fastholde bolstrukturen, betød, at landsbykollektivet fastholdt kontrol over bymarken. Dette til forskel fra den middelalderlige udvikling i England. I Danmark må forholdene på Samsø og Endelave ses som en sidste bastion for landsbykollektivet, hvor det kan have knægtet et opbrud til individuel jordbesiddelse og endnu ikke (i 15- og 1600-tallet) aldeles har afgivet suveræniteten til en jorddrot.

En efterskrift

Det er mig klart, at den opfattelse af bolet, som jeg ovenstående har redegjort for, er i ringe samklang med den, som gennem en årrække har været toneangivende i danske landbrugshistoriske kredse. En opfat-

telse, som tager udgangspunkt i Poul Meyers arbejder (»det naturgroede bol«)²³, videreføres af først og fremmest Karl Erik Frandsen (bolet som agerblokke, »blockflur«)²⁴, og som Annette Hoff nylig har givet sin tilslutning (bolet identisk med »urtoften«)²⁵. De kort og markbøger, vi bygger på, er imidlertid alle af relativ sen oprindelse, og frembyder et billede, som er hæret af historiske hændelser. Arkæologien byder på mange væsentlige iagttagelser, men kan også aflede historikeren fra den abstrakte tænkning, som han ikke kan undvære. Landskabslovene er naturligvis et centralt kildemateriale til forståelsen af den tidlige middelalder, men de rejser desværre ligeså mange spørgsmål, som de besvarer. Der er altså ikke bygget på klippegrund. Blandt andet derfor vover jeg at fremsætte disse kontroversielle betragtninger. Og så af én væsentlig grund til: Det at man på Samsø og Endelave ser bolet i fuld blomstring betyder, at vi får en unik indsigt i bolets funktion i landsbyen. Jeg har mødt det levende og aktive, »organiske« bol; det har mine iøvrigt langt bedre udrustede forfatterkolleger ikke. De kender kun relikterne.

NOTER

1. Steffen Hahnemann. Bol, Skipen og Kongsbønder i det sydlige Kattegat. 1994, s. 18-26.
2. Steffen Hahnemann. Hist. Tidsskr. 97, 1997, s. 237-51
3. S. Hahnemann op.cit. 1994, s. 48-70
4. Forholdet mellem torp og adelby er belyst af Ole Widding i Markfællesskab og Landskifte. 1949, s. 153ff, og senere bl.a. gennemgået af Erik Ulsig: Historie 1988, 17,3, s. 461-466.
5. S. Hahnemann op.cit. 1997
6. Lensregnskaber for Kalundborg len, 1580-1656. Mikrofilm M. 18271 - . RA.
7. Lise Larsen. »Jordmarkedet på Wakefield – Et gods i Yorkshire 1274-1334«. Upubliceret Universitetsopgave. Kbh. 1990
8. P.D.A. Harvey. ed.: The Peasant Land Market in Medieval England. Oxford 1984.
9. M.M. Postan: The Charters of the Villeins i C.N.L. Brooke and M.M. Postan, ed. Carte Nativorum a Peterborough Abbey Cartulary of the Fourteenth Century, Northhamptonshire Record Society XX Oxford 1960, p. XIV. : »The balance of evidence suggests that the main stimulus for traffic in land was generated within the peasant community and owed more to certain abiding features of peasant life than to the higher land values of the thirteenth century and their attractions for speculators.«
10. M.M. Postan op.cit. s. XXIV: »On general grounds, i.e. of mere common sens and of comparable experience in other peasant cultures, we must assume that in societies in which the family is the unit of ownership and exploitation, the needs and the resources of individual families are too unequal and too unstable to allow the family holdings to remain uniform or unaltered in use and size«.
11. Paul R. Hyams: The origins of a Peasant Land Market in England, in Economic History Review 1970.
12. P.D.A. Harvey op.cit., s. 13: » -- the growing tendency to define assarts, newly cultivated lands, in precisely measured acres, roods, and perches, and to regard them as additions to the standard holdings, not merely as realizations of potential assets that had always belonged to it.«
13. Robert A. Dodgshon: The Origin of British Field Systems. An Interpretation. London 1980, s. 85: -- »the whole question of why some land should have an assessment in land units like the virgate or husbandland and other parts should not, cannot be divorced from its chronological context, for much depended on when land was settled or colonized. Land or tenement units like the virgate or husbandland were inextricably bound up with feudal tenure and formed customary holdings held in return for labour services of one kind or another. -- A major change . . over the thirteenth and fourteenth centuries[:] new colonized land was no longer incorporated into a land unit framework or the assessed area of townships.«
14. Dodgshon op.cit. s. 152: »Infield formed assessed land, or that part measured in bovates, virgates etc., and held by customary tenure. Outfield, meanwhile, was non-assessed land, or lands measured in terms of its acreage and held by free tenure, usually for a cash rent; this distinction is valid for England no less than for Scotland«, og samme s. 97: »Many English townships, as well as some in South Wales, displayed quite sharp differences of landholding between the two sectors. The most conspicuous contrast to emerge was in those settlements whose assessed land was disposed in the form of subdivided fields, but whose non assessed land was occupied in the form of enclosures held in severalty.«

15. A. McFarlane. *The Culture of Capitalism*. Oxford and Cambridge 1987, s. 1-24.
16. Dodgshon op.cit. s. 99: »At the other extreme, it led to the creation of entirely independent holdings on new land -- proof of smallholdings and cottages being created by the assarting of non-assessed land.«
17. Skånske Lov. Kapitel 71, der handler om indtagning af ny jord. Heraf fremgår det, at nyopdyrket jord skulle inddrage alle i dyrkningsfællesskabet og rebes dem imellem efter deres bymål.
18. Jyske Lov. Kapitel XLI (Text 2), der handler om rekning af jord og bl.a. omtaler Stuf-jord, som må forstås som jord, der er erhvervet ved køb eller arv uafhængigt af bolrebningsen. Stufjord består af enkeltagre i særeje. Altså som afvigelser i bolsystemet. Det er påfaldende, at Skånske Lov har en paragraf som fastsætter bolets »højhedsret« over al landsbyens jord, mens Jyske Lov opererer med et begreb »Stuf-jord«, som indebærer en løsning af bolsystemet. Det kunne være forklaringen på forskelle i bolstrukturen i de to områder.
19. Edmund King: *Peterborough Abbey 1086-1310. A Study in the Land Market*. Cambridge 1973. Edmund King kommer her med betragtninger over forholdet mellem »assart land« og »the virgated pattern«, eksempelvis s. 168-69: »This points to the stability of the virgated pattern, and to the active land market revealed in the peasant charters, as two quite different things. Indeed it could be, as has been suggested, that the market in free land assisted rather than impeded this conservation. And it could be that this conservation reflected peasant attitudes.« og s. 170: »Basic to peasant inheritance customs, at least in open-field England, was the principle that an established holding of land ought to descend intact in the blood of the men who had held it of old. Assart land or land »acquired« in any other way could, in many villages, be left freely by will but an established holding descended according to these rules. It was a concept designed to give some guarantee of stability while satisfying the family's legitimate demands. It is perhaps no accident that at many levels »alienation« is a thirteenth-century word.«
20. Rosamond J. Faith: *Peasant Families and Inheritance Customs in Medieval England*. *Agricultural History Review* 1966
21. P.D.A. Harvey in *The Peasant Land Market in Medieval England*, ed. P.D.A. Harvey. Oxford 1984, s. 8: »It is by no means impossible that we see the workings of a land market in the division of virgates into half-virgates, or even cotlands, though an alternative, perhaps more likely, explanation is that this occurred when partible inheritance by joint tenure was replaced by partible inheritance by division, to be replaced in turn (if the fission stopped there) by impartible inheritance.«
22. Paul R. Hyams: *The Origin of a Peasant Land Market in England*. *Ec. Hist. Review* ser.series No.23. 1970, s.26: »Much of the evidence for the land market in the second half of the thirteenth century emanates from signorial attempts to control it«. Udtrykt på en anden måde af M.M. Postan op.cit. s. XVII: »On the one hand the land market was bound to be to some extent restricted or at least controlled by authority, and the controls could not be expected to disappear altogether until the manorial demesne and the related system of peasant dues faded away in the late fourteenth and fifteenth centuries. But on the other hand the restrictions were not as a rule so severe, and the lord's opposition not so consistent as to impede regular transfers of land from villein to villein through the period for which evidence is available.«
23. Poul Meyer: *Danske bylag* 1949
24. Karl-Erik Frandsen: *Vang og tægt*. 1982. Samme: *Præstegårdsstuf*. Arbejdsrapport til Det nordiske Ødegårdsprojekt, Falsterundersøgelsen. 1981.
25. Annette Hoff: *Lov og Landskab*. 1998

LITTERATUR

- Danmarks gamle landskabslove. Udg. Ved Johs. Brøndum-Nielsen m.fl. 1932 -61. Bind 1: Skånske lov og Anders Sunesens parafrase. Bind 2: Jyske lov.
- Dodgshon, Robert A.: *The Origin of British Field Systems. An Interpretation.* London 1980.
- Faith, Rosamond J.: *Peasant Families and Inheritance Customs in Medieval England.* *Agricultural History Review* 1966.
- Frandsen, Karl-Erik: *Vang og tægt.* 1982.
- Samme: Præstegårdsstuf. Arbejdsrapport til Det nordiske ødegårdsprojekt, Falsterundersøgelsen. 1981.
- Hahnemann, Steffen: *Bol, Skipen og Kongsbønder i det sydlige Kattegat.* 1994.
- Samme: *Hist. Tidsskr.* 97, 1997, s. 237-51.
- Harvey, P.D.A. ed.: *The Peasant Land Market in Medieval England.* Oxford 1984.
- Hyams, Paul R.: *The Origin of a Peasant Land Market in England.* *Ec. Hist. Review* sec.series No.23. 1970.
- Hoff, Annette: *Lov og Landskab.* 1998.
- King, Edmund: *Peterborough Abbey 1086-1310. A Study in the Land Market.* Cambridge 1973.
- Larsen, Lise: »Jordmarkedet på Wakefield – Et gods i Yorkshire 1274-1334«. Upubliceret Universitetsopgave. Kbh. 1990.
- McFarlane, A.. *The Culture of Capitalism.* Oxford and Cambridge 1987, s. 1-24.
- Meyer, Poul: *Danske bylag* 1949.
- Postan, M.M.: *The Charters of the Villeins i C.N.L. Brooke and M.M. Postan, ed. Carte Nativorum a Peterborough Abbey Cartulary of the Fourteenth Century, Northhamptonshire Record Society XX Oxford* 1960.
- Ulsig, Erik: *Historie* 1988, 17,3, s. 461-466.
- Widding, Ole: *Markfællesskab og Landskifte.* 1949.